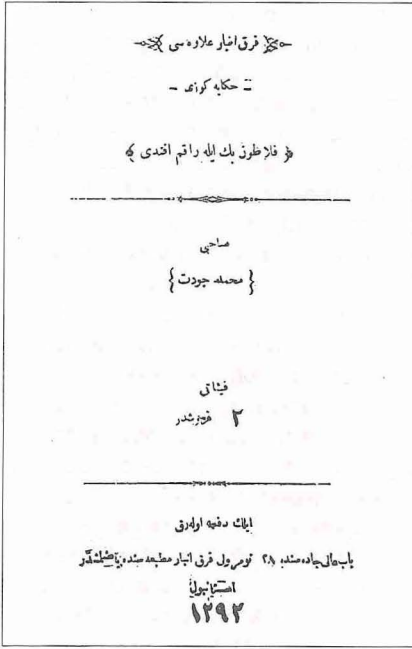

Felâatun Bey ile Râkım Efendi'nin kapağı (İstanbul 1292)

tir. Felâatun Bey babasının ölümüyle kendisine kalan mirası tiyatrocuk bir Fransız kıza yedirmiş, sonunda bir yığın borçla Ege adalarından birinin mutasarrıflığına razı olarak İstanbul'dan gitmiştir. Râkım, evvelce dost edindiği Yozefino adlı bir kadınla ilişkilerini itidalde bırakmış, Ziklaslar'ın kendisine aşık olan büyük kızına mesafeli kalmış, parayla satın aldığı ve iyi bir eğitim verdiği câriyesi Canan'la evlenerek mutlu bir sona ulaşmıştır.

Ahmed Midhat, kitabın ilk bölümünün baş tarafına romanın ikinci adı olabilecek bir başlık koymuştur: "Biraz da Bugünkü Ahvâlê Bakalım". Bu ifadeden önceki romanlarının geçmiş devirlerde, bunun ise kendi döneminde geçtiğini belirtmek istemiş olmalıdır. Böylece mekân olarak İstanbul'da geçen vak'anın 1870 sonralarına ait olduğu anlaşılmaktadır.

Roman özellikle Cumhuriyet'ten sonra araştırmacıların dikkatini çekmiş ve hakkında bir hayli değerlendirme ve tenkit yazısı çıkmıştır. Bunların çoğu, Ahmed Midhat'ın yazar olarak romanın içindeki taraflı tutumunu tenkit eder ve eseri teknik açıdan kusurlu bulur. Meddah geleneğini devam ettiren bu ilk devir romanları hakkındaki tenkitler yer-şey değildir. Ayrıca romanda ruh tahlillerinin olmaması da önemli bir eksiklik-

tir. Tasvirler bile güçlü değildir. Yazarın diğer macera romancılarından ayrıldığı taraf, ikinci bölümden sonra anlatımdan çok diyaloglara ağırlık vermesidir. Bu ise Ahmed Midhat'ın o yıllarda birkaç tiyatro denemesi içinde oluşuyla açıklanabilir. Eser hakkında farklı bir değerlendirme Mehmet Kaplan'dan gelir. Kaplan estetik değer dışında yazarının samimiyeti, okuyucu ile diyalogu, kendi hayat tecrübe ve müşahedelerinin esere girmesi bakımından romanın önemine işaret eder. *Felâatun Bey ile Râkım Efendi*'nin Doğu ve Batı değer hükümlerini tartışmak ve Doğu'nun üstünlüğünü ortaya koymak gibi bir tezi yüklendiğinde tenkitçiler birleşirler. Ancak Berna Moran aynı açıdan bakarak bu mukayeseyi ekonomik temele dayandıran bir tez ileri sürer. Ona göre roman, Batılılaşma'nın tüketim ekonomisine kendini kaptıran müsrif Felâatun Bey'e karşılık para işlerinde dikkatli, başarılı, fakirken durumunu düzeltten Râkım'ın tercihi üzerine kurulmuştur. Ahmet Hamdi Tanpınar da daha önce aynı görüşe Râkım'ı oportünist bir tip olarak suçlayarak yer vermiştir.

Felâatun Bey ile Râkım Efendi'ye edebiyat tarihimizde önemli bir yer sağlayan sebeplerden biri de Batılılaşma süreci içinde iki medeniyetin ve değişmeye başlayan Osmanlı insan tiplerinin mukayesesine dayanan romanların ilki oluşudur. Tekniği hakkında ileri sürülen bütün acemilik iddialarına rağmen Felâatun Bey, gerek Ahmed Midhat Efendi'nin diğer romanlarında gerekse Recâizâde Mahmud Ekrem, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve Peyami Safa'nın çeşitli romanlarında daha da geliştirip zenginleştirerek işleyecekleri çarpık Batılılaşma meselesinin ve alafanga / dejenere kahramanların prototipidir.

Eser Ahmed Midhat'ın diğer romanlarıyla da ortak bazı özellikler taşır. Hemen hepsinde olduğu gibi bunda da olumlu karakteri temsil eden Râkım yazarın kendisiyle büyük bir benzerlik gösterir. Daha sonra yazacağı *Müşâhedât* (1891) romanının içinde kendisi ile Râkım arasındaki bu benzerliği sezdirir. Râkım da yazarının romanı yazdığı yaştadır, hatta aynı semtte (Tophane) doğup büyümüşlerdir. Kadınlar, özellikle de yabancı kadınlar onun kültürüne ve ağır başlılığına hayrandırlar ve ona âşık olurlar. Konuşmalarında İslâm, Osmanlı, Türk örf ve âdetlerinin savunmasını

üzerine alır, tavır ve hareketlerinde de bunları temsil eder. Nihayet câriyesi Canan'ı iyi bir kültürle yetiştirip evinin hanımı yapması da Osmanlı'nın kölelik hakkındaki müsamahalı ve insanî davranışının bir delili olarak gösterilir.

1875'te basılan *Felâatun Bey ile Râkım Efendi* 1879'da Türkçe olarak Ermeni harfleriyle de yayımlanmıştır. Ayrıca Hasan Âli Yücel tarafından sadeleştirilerek *Cumhuriyet* gazetesinde Aralık 1953 - Ocak 1954 arasında tefrika edilmiştir. Sacit Erkan da eseri yeni harflere çevirmiştir (İstanbul 1966).

BİBLİYOGRAFYA :

Mustafa Nihat [Özön], *Türkçe'de Roman*, İstanbul 1936, s. 265-269; İsmail Habib [Sevük], *Tanzimat'tan Beri Edebiyat Tarihi*, İstanbul 1940, I, 238-239; Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1956, s. 447-448; Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", *Türkiye Coğrafya ve Sosyal Araştırmalar*, İstanbul 1971, s. 420; M. Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Ankara 1975, tür.yer.; Fethi Naci, *Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme*, İstanbul 1981, s. 34-39; Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, İstanbul 1983, s. 38-47; R. P. Finn, *Türk Romanı (İlk Dönem: 1872-1900)* (trc. Tomris Uyar), Ankara 1984, s. 26-33; Mehmet Kaplan, "Felâatun Bey'le Râkım Efendi", *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar*, İstanbul 1987, II, 93-123; Mustafa Kutlu, "Felâatun Bey ile Râkım Efendi", *TDEA*, III, 178-179.

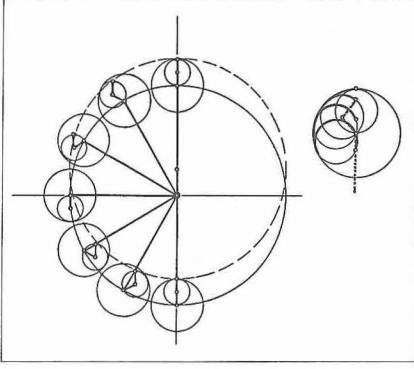
M. ORHAN OKAY

FELEK

(الفلك)

Ortaçağ İslâm kozmolojisinde yıldızları taşıdığına ve hareket ettirdiğine inanılan şeffaf gökküre; gezegenlerin yörüngesi.

Arapça'da "kirmen ağırşacı (yün iği baskı); kadın göğsü; düz arazi üzerindeki kubbe şeklinde tepe, höyük; mehter takımının çalgı aletlerinden yarım küre şeklindeki zil" gibi yuvarlak ve bombeli nesnelere verilen *felek*, *felke* ve *filke* adlarının aslı, Sumerce *bala(g)* (yuvarlak olmak; kendi etrafında dönmek) kökünden türetilen Akkadca pilakku (kirmen, iğ) kelimesidir (v. Soden, II, 863; *EI*² [İng.], II, 761). *Felek* (çoğulu *eflâk*) bir astronomi terimi olarak "yıldızların döndüğü yer" anlamını taşımakta, aynı zamanda denizde oluşan girdap da bu adla anılmaktadır. İslâm astronomları güneşle ay dahil yedi gezegenin hareketini açıklamak üzere iç içe geçmiş yedi saydam halka tasavvur etmişler ve her halkaya birer geze-

Nasîrüddîn-i Tûsî'nin döner sistemini gösteren şema

genin bindirildiği, felek denilen bu hal-kaların Allah'ın izniyle döndüğü fikrini benimsemişlerdir. Sistem, burçlar feleği ve nihayet yıldızsız Atlas feleğiyle tamamlanmaktadır (klasik Arapça lugatlarıdaki çeşitli açıklamalar için bk. Lane, VI, 2443-2444). Bugünün astronomisinde "gökküre" anlamıyla kullanılan Grekçe *sfaira* (sphere) kelimesi de dönme mefhumunu ihtiva etmektedir ve felekle aynı semantiğe sahiptir. Müslüman gökbilimcilerinden Bîrûnî daire ve felek kelimelerinin eş anlamlı olduğunu, ancak felek kelimesinin daha ziyade hareket halindeki bir daireyi göstermek üzere küre yerine kullanıldığını belirtmiştir. Bu düşünürre göre de feleğe dönüş halindeki iç ağırşasına benzediği için bu ad verilmiştir (*EI*² [İng.], II, 762).

Kur'an-ı Kerim'de yer alan, "Her biri bir felekte yüzer" (el-Enbiyâ 21/33; Yâsîn 36/40) meâlindeki âyetle felek kelimesiyle gök cisimlerinin üzerinde döndüğü yer yahut yörüngeleri ifade etmek istenmiştir. Ancak Fahreddin er-Râzî dönen her şeye Arapça'da felek dediğini, fakat feleğin dönme olayının fâili mi yoksa mahalli mi olduğunda ihtilâf bulunduğunu söylemektedir. Dahâk b. Müzâhim el-Hilâlî'nin öncülüğünü yaptığı görüşe göre felek bir gök cismi değil gezegenlerin dönüş yeridir. Çoğunluk ise onun cismanî fakat şeffaf bir döner varlık olduğunu, gezegenlerin de üzerinde yer aldığı bu görünmeyen cisimle birlikte döndüğünü ileri sürmüştür. Filozofların feleğin mahiyeti hakkındaki görüşlerini ayrıntılı şekilde aktaran Râzî, sonuçta bunları mutlaka kabul etmenin gerekmediğini, alternatif fikirler üretmenin de mümkün olduğunu söyler. Öyle anlaşıyor ki Râzî gerek

feleği hareketli, yıldızları hareketsiz, gerekse yıldızları hareketli, feleği hareketsiz sayan görüşlerin ikisini de akla yakın bulmaktadır (*Mefâtiḥu'l-ğayb*, XXII, 167-168).

Râgib el-İsfahânî felek ve fülk (gemi) kelimeleri arasında bir ilişki görmektedir. Kök harflerinin aynı olması ikisi arasında etimolojik bir akrabalık bulunduğunu kanıtlamamakla beraber fülk kelimesinin feleğin çoğul şekillerinden birini teşkil ettiği bilinmektedir (Lane, VI, 2443-2444). Ancak İsfahânî'nin iki kelime arasında kurduğu ilişki şu şekilde açıklanabilecek olan basit bir benzerliğe dayanmaktadır: Fülk bir "binek"tir (ez-Zuhuruf 43/12); felek de yıldızların "aktığı yer"dir. Felek fülk gibi olduğu için, yani yıldızların içinde "yüzdüğü" (Yâsîn 36/41) ve taşıyıcı bir bineğe benzediği için -nitekim fülke "binek" anlamı da verilmiştir (a.e., VI, 2443)- bu ismi almıştır (el-Müfredât, "felek" md.). Arthur Jeffery de fülk kelimesini Akkadca'daki pilakudan türeyen felekle aynı kökten saymakta ve İsfahânî'nin benzetmesine dikkat çekmektedir (*The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, s. 229-230). Bunun yanı sıra Kur'an'da gemi için ayrıca "akıp giden" anlamında cârîye kelimesi kullanılmakta (eş-Şûrâ 42/32; el-Hâkka 69/11), bunun çoğulu olan *cevâr* da aynı şekilde gök cisimleri anlamına gelmektedir (et-Tekvîr 81/16). Dolayısıyla, "Bütün gezegenler bir felekte yüzer" (Yâsîn 36/41) meâlindeki âyeti bu benzetmelerin ışığında, "Sanki bir gemide imiş gibi onun yüzmesiyle yüzerler", "Bir gemi gibi yüzerler" veya "aynı galakside yüzerler" şeklinde yorumlamak mümkündür. İzlerine bugünkü "uzay gemisi, hava limanı, astronot" (Gr. *astron-nautes* "yıldız gemici, yıldızlar arası gemici") gibi kelimelerde de rastlanan göklerin kozmik bir okyanus, gök cisimlerinin birer gemi gibi düşünülmesi fikri antik kozmolojilerle ilgili olmalıdır.

Felek kavramının İslâm felsefesinde, özellikle de Fârâbî'nin ortaya koyduğu sudür teorisinde önemli bir yeri vardır. Eflâtun'un "ideal şekil" dediği küreden meydana gelen, daima dönen, ruha sahip, dolayısıyla canlı ve akıllı olan gökler âlemiyle (*Timaios*, s. 38-46 [36^c-40^c]) Aristonun ay altı ve ay üstü âlemi ayırımına dayanan kozmolojisi (Kaya, s. 148-149) İslâm filozoflarını çok etkilemiştir. Ariston'a göre ay üstü âlemindeki felekler beşinci bir unsur olan esîrden (aithera) meydana gelmiştir ve hareketleri daire-

vidir. Esîr, zıddı olmayan ve değişmeye uğramayan, gerek nitelik gerekse nicelik bakımından dönüşüm geçirmeyen son derece hafif bir maddedir. Bu sebeple dört unsurdan oluşan ay altı âleminin mekaniği ile esîrden oluşan feleklerin mekaniği tamamen farklıdır. Arzın merkezde ve hareketsiz durduğu, feleklerin ise onun etrafında dairevî şekilde hareket ettiği âlemin şekli de küredir. Bu iki filozofun görüşlerini Yeni Eflâtuncu yorumlarla tekrar ele alan İslâm filozofları sonuçta feleklerin dönüşüyle (bk. DEVİR) ay altı âlemindeki fizikî değişmeler arasında illiyet fikrine dayalı bir irtibat kuran bazı sistemler ortaya koydular. Ya'küb b. İshak el-Kindî, muğlak bir ifadeyle feleği "ezelî olmayan sûret sahibi unsur" şeklinde tanımlar (*Resâ'il*, s. 169). Ona göre feleklerin konum ve hızları yeryüzündeki oluş ve bozuluşun yakın sebeplerini teşkil eder. Dört unsurun etkilenmesi sonucunda meydana gelen bu değişmeler iklimlerde, türlerde, ahlâk ve karakterlerde farklılığa sebep olur. Ancak ay altı ve ay üstü âlemlerini birbirine bağlayan sistem, kâinata bu düzeni koyan Allah'ın irade ve yönetiminden bağımsız değildir (a.e., s. 225-237); çünkü felekler bu yüce kudret karşısında secde halindedir ve onların secdeleri itaat anlamına gelir (a.e., s. 245).

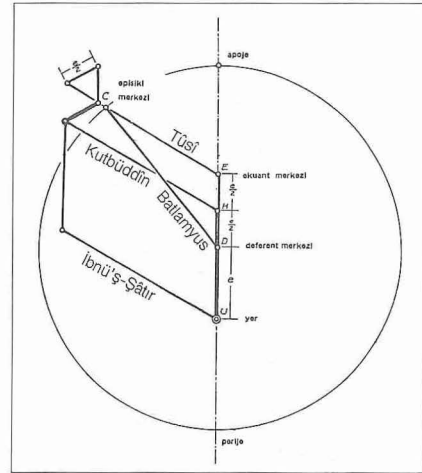
Fârâbî ise Allah ile âlem ve göklerle yer arasındaki ilişkiyi belirlemeye çalıştığı sudür teorisinde küre yahut gök cisimleri (el-ecrâmü's-semâviyye) adıyla anıldığı felekleri, cisimleri yanında akıl ve ruhları da (nefs) bulunan dairevî hareket halindeki varlıklar olarak tanımlamıştır. Allah'tan sırasıyla sâdir olan on aklın kendileri hakkındaki bilgisi dokuz feleğin cisim ve ruhunun varlık kazanmasına yol açar; böylece bir felek kendine ait cisim, ruh ve akıldan meydana gelmiş olur. Feleğin hareketi dâimîdir ve ayrıca başından beri sahip olduğu sûretin başka bir sûrete dönüşmesi de mümkün değildir. Felek varlığının bir cisim ve bir ruhtan meydana gelişine bakarak onu ortaya çıkaran bu cevherleri madde ve sûrete benzetmek kabilsen de feleklerin madde ve sûretten teşekkül eden cisimlere göre noksanlıktan çok uzak, daha mükemmel birer varlık oldukları söylenmelidir. Onları noksanlığın en az ulaştığı varlık mertebesine yücelten, ay altı âleminin hareket ve değişme kanunlarına tâbi olmayışlarıdır. Buna karşılık kuvve-fiil, fiil-infiil, kevn-

fesâd, hareket-sûkûn kavramlarıyla açıklanan cismanî varlıklar, noksanlığın en çok söz konusu olduğu ay altı âlemine yani aşağı varlık âlemine, dünyaya aittirler. Felekler arzın etrafında dönmek için gerekli gücü ilk feleğin dairevî hareketinden alır. Bu hareket birinden diğerine geçerek her feleğin, taşıdığı farklılığa göre değişik hızlardaki dönüşünü gerçekleştirmiş olur. Bütün bu gök cisimleri sistemini müşterek hareket halinde tutan kozmik güç, ay altı âlemindeki cisimlerin ortak cevherini teşkil eden ilk maddenin de oluşmasını sağlar. Feleklerin arza göre konumlarındaki ve hızlarındaki nisbî farklılıklar, söz konusu kozmik gücün özü itibariyle zıt özellikler (süreterler) almaya yatkın tabiatına aynen yansır ve ay altı âlemindeki değişimleri meydana getirir. Semavî cisimlerin gösterdiği bu farklılıklardan, önce dört unsur, sonra sırasıyla madenler, bitkiler ve düşünen-düşünmeyen canlılar ortaya çıkar. Ancak feleklerdeki farklılığı özdeki zıtlıklar şeklinde yorumlamak gerekir; bu farklılık nisbidir ve kendini ilk maddeyi kuvve halinden fiil haline geçiren etkide zıtlık olarak gösterir. Gök cisimleri cismanî cevherin ulaşabileceği en yüksek yetkinliğe sahip bulundukları için hareketleri, büyüklükleri ve şekilleri bakımından değişmezlik gösterirler. Bu sebeple özlerinde zıtlık barındırmazlar ve başka bir dış varlığın da zıddı olmazlar; hareketleri ise hiçbir şekilde kesintiye uğramaz (*es-Siyâsetü'l-medeniyye*, s. 52-56, 62-65). Feleklerin arzdaki değişikliklerini fizikî sebeplerini teşkil etmesi ve bütün bu sebeplerin "ilk sebep"e (Allah) bağlanması fikri Fârâbî kozmolojisinin özünü oluşturur ve felek kavramı bu sistemde merkezî bir önem taşır.

Fârâbî'nin sistemini ana hatlarıyla takip eden İbn Sînâ, özellikle *es-Şifâ*² adlı eserinin tabîyyât bölümündeki "es-Semâ ve'l-âlem" kısmında feleklerin mahiyeti üzerinde ayrıntılarıyla durmuştur. Ona göre de felekler, ay altı âlemindeki dört unsurdan meydana gelen cisimlere karşılık beşinci unsurdan meydana gelmişlerdir. Aristo'nun esir kavramına tekabül eden bu beşinci unsur, dört unsurun zıddı bile sayılmaması gereken tamamen kendine has özelliklere sahiptir. Dört unsur tabii mekânları yönünde, başlangıç ve bitiş noktaları belli olan düz bir harekete sahipken esirden meydana gelen felekler başladığı ve bittiği noktalar belirsiz, dairevî ve dâimî bir ha-

reket halindedir. Feleklerle has bu fiilin bir infiali veya kesintisi yoktur ve onlar herhangi bir infialin ürünü sayılabilecek iç değişmeye de uğramazlar; bu anlamda oluş ve bozuluş kanunlarına tâbi değildirler. Ayrıca dört unsura nisbet edilen ağırlık, hafiflik, sıcaklık, soğukluk özellikleri de felekler için söz konusu değildir. Onlar bir başka cisimden meydana gelmedikleri gibi bir başka cisme de dönüşmezler. Onların cevheri Allah'ın ihtirâ' ve ibdâ', yani doğrudan doğruya, modelsiz ve yoktan yaratma fiilinin eseri; dolayısıyla onların varlığına başka bir cisim tekaddüm etmez. Cihetleri yoktur ve başka cismin cihetleriyle de kuşatılmış değildirlir; aksine onlar cihetleri kuşatırlar. Oluş ve bozuluşa tâbi olmadıklarından varlıkları bozulma suretiyle değil ancak yok edilme sonucu ortadan kalkabilir. Hareketlerinin kaynağı kuvveden fiile geçiş şeklindeki mekanik bir süreç olmayıp ruhlarının iradesinden ibarettir; bunun için de felekler tabii değil iradî harekete sahiptirler (bk. Âtîf el-İrâkî, s. 356-362; krş. İbn Sînâ, s. 16-34).

İbn Rüşd de günümüze yalnız İbrâñice tercümesi gelmiş olan *Maķāle fî cevheri'l-felek* adlı eserinde felek kavramını madde-sûret teorisi açısından ele almış, felek cisminin ay altı âlemindeki cisimlerden farkını vurgulayarak kavramı cevher, hareket ve sebeplilik problemleri bakımından tahlil etmiştir. İbn Rüşd'e göre ay altı âlemindeki cisimlerde sûret, üç boyutluluğa kuvve halinde sahip bulunan ilk maddenin içinde mevcuttur ve dolayısıyla cismin üç boyutluluğuyla sınırlı olarak cismanî bir özellik taşır. Halbuki feleğin cevherinde sûret, üç boyutluluğa bilfiil sahip bulunan maddeye bitmiştir; bu sebeple de cismanî değildir. Felek cevherinin maddesi ise üç boyuta sahip olma bakımından bilfiil, devrî hareketin imkânı açısından bilkuvve varlıktır. Bunun mantikî sonucu olarak İbn Rüşd, felek cevherini oluş ve bozuluşa uğramamasını dikkate alarak gayri maddî saymakta, fakat harekete mâruz kalması sebebiyle de saf sûret olarak tanımlanamayacağını ileri sürmektedir. Bir başka açıdan filozofa göre maddenki feleğin devrî hareketi süreklidir, o halde onu hareket ettiren sûret üç boyutlu yani sonlu bir cisme ait olamaz. Zira feleğin sonlu cisminin son bulmayan bir hareketin sebebi olması söz konusu edilemez. Bunun yanı sıra feleğin

Nasîrüddîn-i Tûsî'nin dört gezegen modelini gösteren bir şema

sûreti, ay altındaki cismanî sûretlerden farklı biçimde düz yerine devrî harekette yol açtığına göre dört unsurun sûretleriyle aynı cinsten değildir. İbn Rüşd'e göre İbn Sînâ'nın felek cisminin madde ve sûretten oluştuğu iddiası yanlıştır; çünkü madde ve sûretten meydana gelen feleğin cismi değil cevheridir ve cevherinin sûreti gayri cismanî, maddesi ise kuvve hali yalnızca devrî hareketin imkânına indirgenebilecek olan basit bir varlıktır. Bu kuvve halini fiilen devrî hareketle sevkeden sûret gayri cismanî bir cevherdir ve nefis adını da alır. Ancak felek cevherinin sûretine nefis denmesi onun muharrik sebep oluşuyla ilgilidir; devrî hareketin gaye sebebinin teşkil etmesi bakımından ise bu sûrete akıl adı verilmektedir. Felek cevherinin sûreti bir açıdan nefis, diğer açıdan akıl adını alan aynı sûret ise İbn Sînâ'nın madde-sûretten oluşan felek cismi, felek nefsi ve felek aklı şeklinde üç ayrı cevherden söz etmesi yanlıştır. Ayrıca İbn Rüşd'e göre sonuçta devrî hareketin yöneldiği gaye olarak da bu harekete akla yönelik şevki veren muharrik sebep olarak da felek sûreti aynı şeyi ifade etmektedir. Ayrıca felek nefsi, semavî hareketin yalnızca felekî akla şevk duyan gayri cismanî ilkesi olmadığı gibi aynı zamanda bütün felek nefslerinin müştereken yöneldiği "ilk muharrik"e yani Allah'a yönelir (bk. Hyman, s. 28-35).

İbn Sînâ'nın yorumcusu, tenkitçisi ve bir ölçüde takipçisi olan Fahreddin er-Râzî, felekî nefis ve akıl kavramlarından

ve aynı şekilde Kindî'yi hatırlatır tarzda (yk. bk.) gök cisimlerinin Allah'a secde ettiklerini belirten dinî öğretilerden hareketle felek ve yıldızların canlı ve akıllı olması gerektiği sonucuna varmakta, bunu ispatlamak için de şu delilleri ortaya koymaktadır: Feleklerin dairevî hareketi tabii veya zorlayıcı (kasrî) hareketle açıklanamadığına göre üçüncüyü teşkil eden iradî hareketten kaynaklanmalıdır; feleğin cismi hayatiyeti kabul bakımından dört unsurdan daha latif, şeffaf, nurlu ve mutedil olup ilâhî ve aydınlatıcı nefslerin kendisine ilişmesine herhangi bir canlı bedeninden daha lâ-yıktır; felekler aşağı âlemdaki süret ve arazların ilkesi sıfatıyla sebebiyet verdikleri şeylerden kernal bakımından daha üstün olmalıdırlar; hayatiyetin kozmolojik ilkesinin cansızlığı, iradesizliği ve şuursuzluğu söz konusu edilemez. Râzî'ye göre felekler meleklerin menzili ve meskenidir; melekler de kesif cisimler değil felek cismini yöneten ruhanî süretlerdir. Böylece Râzî, felsefî kozmolojinin felekiyyât ile melekiyyâtı birleştiren metafizik yönünde Fârâbî-İbn Sînâ geleneğiyle uzlaşmış olmaktadır (*el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, VII, 335-347, 374-376).

Felek sisteminin tasviri ve hareketlerinin hesaplanması, İslâm ilimler tasnifinde tabii ilimlerden ziyade riyâzî ilimler arasında gösterilen astronomi çerçevesinde ele alınmış, bu sebeple İslâm bilginleri ilm-i hey'et ve ilm-i nücum terimleriyle birlikte ilm-i feleği de astronomi karşılığında kullanmışlardır (bk. İLM-i FELEK).

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "felek" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "flk" md.; Lane, *Lexicon*, VI, 2443-2444; v. Soden, *AHW*, II, 863; Eflâtun, *Timaios* (trc. Erol Güney — Lütfi Ay), İstanbul 1989, s. 38-46 (36°-40°); Kindî, *Resâ'il*, s. 169, 225-237, 245; Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye* (nşr. Fevzî M. Neccâr), Beyrut 1964, s. 52-56, 62-65; İbn Sînâ, *eş-Şifâ'et-Tabî'iyât* (2), s. 16-34; Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, XXII, 167-168; a.mlf., *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Beyrut 1987, VII, 335-347, 374-376; A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, Baroda 1938, s. 229-230; M. Ârif el-İrâkî, *el-Felsefetü't-tabî'iyye inde İbn Sînâ*, Kahire 1969, s. 356-362; Abdurrahman Bedevî, *Aristo*, Beyrut 1980, s. 222-225; Mahmut Kaya, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul 1983, s. 148-149; A. Hyman, *Auerroes' De Substantia Orbis*, Cambridge 1986, s. 28-35; W. Hartner, "Falak", *El²* (İng.), II, 761-762.

İLHAN KUTLUOR

□ EDEBİYAT. Gök, gökkubbe ve gökyüzünü ifade eden bu kelime divan şiirinde aynı zamanda çarh, âsüman, sipih, gerdün, feza ve sema kelimelerini de karşılar ve çok defa bu kelimelerin yerine kullanılır. Özellikle çarh kelimesiyle eş anlamlı olup biri diğerinin yerini tutar. Felek de çarh gibi geniş ve mecazi olarak dehr, dünya, devran, âlem, talih, baht, kader anlamlarını içine alır. Bu mecazi mânaları ile genellikle tevriyelî bir şekilde kullanılır.

Batlamyus'tan gelen eski astronomi anlayışına göre felek dünyayı çevreleyen iç içe dokuz kubbeden meydana gelmiştir, aynı zamanda yedi kat olarak da tasavvur edilir. Böyle kat kat düşünüldüğünden genellikle eflâk ve felekler diye çoğul şeklinde geçer. Buna bağlı olarak nüh felek, nüh kıbâb (kubbe), nüh künbed, nüh kubbe-i uzmâ, nüh peymâne, nüh mînâ, dokuz çarhî kalkan, eflâkin dokuz meydanı, heft eflâk, yedi çarh-ı mutabbak, yedi başlı ejder, yedi gerdün, yedi çinî çanak, arûs-ı heft felek gibi sözler içinde katlarının sayısı açıkça belirtilir.

Eski inançlara göre, kâinatın merkezinde bulunan ve hareketsiz duran dünyanın etrafını soğanın zarlarına benzer şekilde üst üste kuşatmış gök tabakalarının her biri ayrı birer yıldız mahsustur. Felekler dünyaya yakınlıklarına göre şöyle sıralanmış olup ilk yedi felekte şu yedi gezegen (seb'a-i seyyâre) bulunmaktadır: Birinci felekte ay, ikincide Utârid (Merkür), üçüncüde Zühre (Venüs), dördüncüde güneş, beşincide Mirrîh (Marih, Mars), altıncıda Müştêrî (Bercis, Jupiter), yedincide Zühal (Keyvan); sekizinci felek sabit yıldızlar ve burçlar feleğidir. Bu felekte birer burç halinde sabit yıldızlar toplanmıştır ve adına "kürsî" denir. En dışta olan ve ötekilerin hepsini içine alan dokuzuncu feleğe bu durumdan dolayı "felekü'l-eflâk", yine hepsinden büyük ve kuvvetli olduğu için de "felek-i a'zam" (çarh-ı a'zam) adı verilmiştir. Boş ve her türlü cisimden arınmış olan dokuzuncu felek, içinde hiçbir yıldız veya herhangi bir nokta ve nişan olmadığı ve bu haliyle desensiz bir kumaşı andırdığı için çok defa "felek-i (çarh-ı) atlas" diye de anılır. Buna "arş-ı a'lâ, arş-ı a'zam, arş-ı ilâhî" denildiği gibi kürsî diyenler ve arş ile kürsîyi birbiri yerine kullananlar da vardır.

Eski astronomi anlayışına göre dünya sabit olup felekler dönmektedir, bun-

dan dolayı da gerdün-ı gerdân, gerdide, sipih-r-ı gerdiş-i devvâr, bî-karâr gibi sıfatlarla anıldığı görülür. Devr kelimesi aynı zamanda onun yuvarlaklığını da hatırlatır. Felekü'l-eflâk olan dokuzuncu gök, diğer feleklerin batıdan doğuya olan tabii dönüşünü tersine olarak doğudan batıya çevirir, dolayısıyla yıldızları da birlikte döndürür. Bunun sonucunda yıldızların birbirine ve burçlara olan uzaklığı sürekli değişir. Yıldızların insanın talihine tesir ettiği inancına bağlı olarak onların yerlerini değiştirip duran felek her türlü kötülüğün ve uğursuzluğun sebebi sayılmış ve devamlı olarak ondan şikâyet edilmiştir. Böylece felek "kader" mânasını almaktadır. Divan edebiyatında şairlerin, her şeyin ilâhî takdire bağlı olduğunu bilmekle beraber talihsizlik ve ıstıraplarını hep feleğe yüklemeleri Fars edebiyatından geçmiş bir edebî gelenek dolayısıyladır.

Tasavvufa göre de felekler Allah'ın yaratıcı tecellisi olan akl-ı kül ve nefs-i külün birleşmesinden meydana gelmiştir. Akl-ı külden yaratılan arş, yahut hükemanın tabirince felek-i atlasın akıl ve nefsinden sekizinci felek (kürsî), sekizinci feleğin akıl ve nefsinden ise diğer feleklerle semâ-yı dünyâ, anâsır-ı erbaa (toprak, su, hava ve ateş), canlı ve cansız varlıklar yaratılmıştır. Bu sebeple bütün varlıkların babası sayılarak "âbâ-yı ulviyye" diye adlandırılırlar.

Gök katları içinde dördüncü ve yedinci felekler özellikle söz konusu edilir. Dördüncü felek (çarh-ı çârüm, âsüman-ı çârüm) güneş ve Hz. İsa münasebetiyle ele alınmaktadır. Güneş dördüncü göktedir. Kendisine güneş feleği dendiği gibi Hz. İsa da göğe yükseltilince burada kalmıştır. Zühal'in bulunduğu yedinci felek, bu gezegenin kötü tesirleri dolayısıyla bazı olumsuzluklar ifade etse de yüceliği ve yüksekliği itibarıyla daha çok olumlu yönlerden ele alınır.

Gökyüzü mânası içinde felek rengi, parlaklığı, yüksekliği, şekli gibi müşahhas yönleriyle çeşitli mazmun ve benzetmelere konu olmuştur. Günün çeşitli zamanlarındaki rengi dolayısıyla teşbih ve terkiplerde sürh-âb, sepîd-âb, pîrûze-gün, nil-gün, mînâ-reng, sîm-âb, çinî, anber-i sârâ, âbenüs, zümürüd, mey-i asfer, sebze-zîr, gül-zâr diye de ifade edilir. Şekil bakımından çinî tabak, tas veya tersine dönmüş tas, yedi kat tas, ters dönmüş kâse, sifâl (sakı), şeffaflığı ile de fânus gibi benzetmeler alır. Kat